

Капранов С. В.

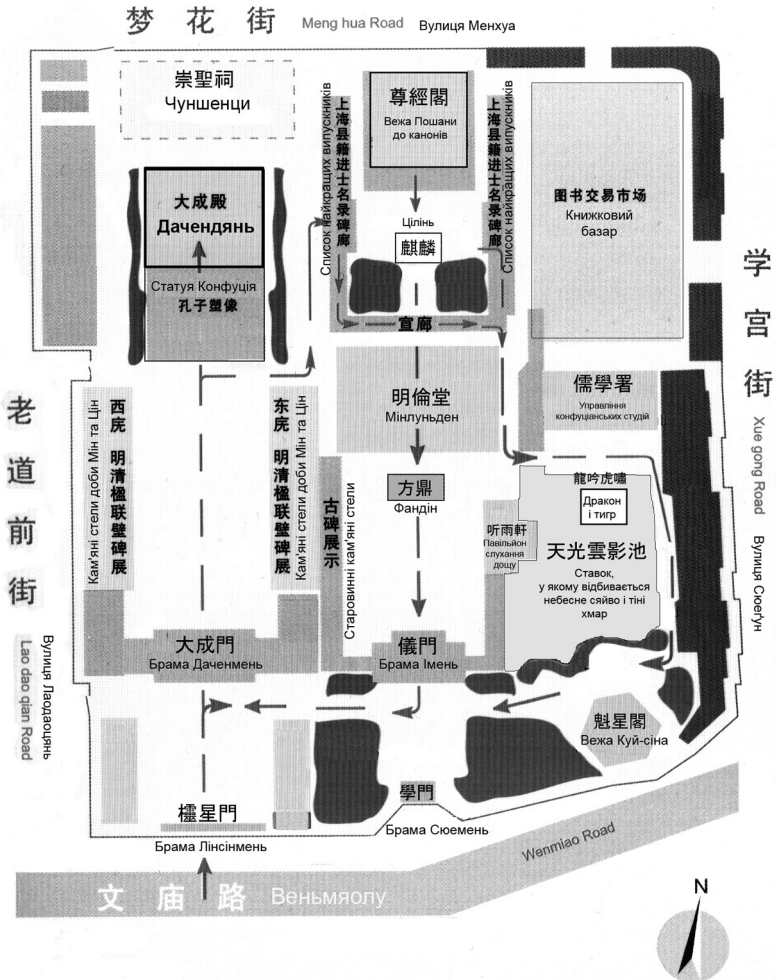
ШАНХАЙСЬКИЙ ХРАМ ЛІТЕРАТУРИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

У колі теменологічної¹ проблематики конфуціанський храм посідає особливе місце. Причиною цього є неоднозначність статусу самого конфуціанства. Сьогодні в науці прийнято вважати, що конфуціанство не є релігією, хоча має окремі риси, що наближають його до релігії. Так само вважають і на його батьківщині, в Китаї. Показовою є думка китайського релігієзнавця Сан Цзі, праця якого вийшла у видавництві МЗС КНР, а відтак, відображує офіційний погляд. Так, він зазначає, що основних релігій у Китаї п'ять: буддизм, даосизм, іслам, католицизм і протестантизм [Сан Цзи 2004, 6]. Що ж до конфуціанства, то вчений стверджує: “Конфуціанська культура неодмінно підходить до проблем суспільства й людського життя з позицій розуму й у полі свого зору тримає переважно реальне політичне й етичне життя, вона не женеться ані за щастям у потойбічному світі, ані за переходом до іншого буття. Тому... у китайців дуже мало того, що люди Заходу звуть релігійним почуттям” [Сан Цзи 2004, 8]. На Тайвані конфуціанство кваліфікується як “філософія з релігійною функцією” [The Republic of China Yearbook 1995, 519]. Проте деякі відомі китаєзнавці (І. І. Семененко, Л. Д. Позднеева, Л. С. Васильєв тощо) розглядають конфуціанство як релігію (докладніше див.: [Капранов 2008]). Також у Південній Кореї конфуціанство визнане державою за релігійну конфесію [Корея 1993, 148, 153–156].

У цьому контексті неоднозначним видається і статус самого конфуціанського храму. Чи є він храмом у прямому сенсі (будівлею, призначеною для проведення релігійних обрядів, поклоніння божествам), чи у цьому випадку слово “храм” має радше метафоричний сенс, як от у звичних нам виразах “храм мистецтва”, “храм науки” тощо? Китайський дослідник Лоу Цінсі, наприклад, відносить конфуціанські храми до “меморіальних споруд на честь історичних діячів”, які він чітко відокремлює від “вівтарів і храмів на честь природних сил і предків” та від “культової архітектури” (куди він відносить даоські, буддійські та мусульманські сакральні споруди) [Лоу Цинси 2002, 63–64]. Водночас, наприклад,

у путівнику по Шанхаю конфуціанські храми віднесено до категорії “major religious sites”, а не “memorial halls” [Practical Guide to Shanghai 2003, 79]. У нашій попередній публікації [Капранов 2008] показано, що конфуціанські храми виконують як релігійні, так і світські функції; хоча останні переважають, конфуціанський храм усе-таки можна вважати сакральним топосом, якщо погодитися з Г. Фінгареттом, що ритуал-лі 禮 є специфічним втіленням сакрального в конфуціанстві [Фингаретт 1995]. З іншого боку, конфуціанські храми по всьому Китаю та за його межами відтворюють у плануванні та назвах основних споруд перший храм Конфуція, споруджений на його батьківщині – в Цюйфу [Лоу Цинси 2002, 64]. Відтак їх можна вважати просторовими іконами² цього прототипу; відвідини конфуціанського храму символічно переносять конфуціанця на батьківщину Вчителя. Крім того, конфуціанський храм насичений символами, які створюють особливий простір, виключений з повсякденного (профанного) життя, а відтак, сакральний. У цій статті ми розглянемо, як приклад, шанхайський Храм Літератури (Веньмяо), приділяючи увагу як його історії, так і символічній структурі. У статті використано спостереження автора під час відвідин цього храму в 2005 р., а також брошуру, видану адміністративним офісом Храму Літератури [Shanghai Confucian Temple s.a.].

Зазвичай назву “Веньмяо” (文廟) перекладають як “Храм Літератури”, хоча поняття *вень* 文, як відомо, значно ширше, і точніше було би перекладати “Храм Культури”. На відміну від численних буддійських і даоських храмів, конфуціанський храм у центральній частині Шанхая лише один³. Вулиця, на який він знаходиться, так і зветься Веньмяолу 文廟路, тобто “Вулиця Храму Літератури”. Храм має доволі довгу й непросту історію. Відомо, що у 1267 р. у Шанхаї вже був храм Конфуція при школі. Він знаходився в районі перетину сучасних вулиць Фанбан і Даньфен. Коли у 1292 р. Шанхай став центром округу, було розпочато будівництво нового храму, завершене 1296 р. [Shanghai Confucian Temple s.a., 10–11]⁴. За 700 років свого існування він чотири рази міняв своє місце розташування, й на нинішнє був перенесений після руїни, спричиненої повстанням Тайпінів (1851–1864 рр.). У 1853–1855 рр. Шанхай (точніше, Старе місто⁵) був захоплений озброєними загонами Товариства малих мечів (*Сяо дао хуей* 小

Мал. 1. План Храму Літератури в Шанхаї.

刀会), антиманчжурського таємного товариства з числа відомих “тріад”, яке виступало союзником тайпінів. Штаб повстанців розташувався у храмі, і під час військових дій його було зруйновано. У 1855 р. на кошти жителів міста храм було відбудовано на новому, сучасному місці. Під час японської окупації 1937–1945 рр. у храмі збиралися антияпонські підпільники. Завдяки цим подіям Веньмяо нині розглядається як місце патріотичної боротьби китайського народу [Shanghai Confucian Temple s.a., 3]. Храм постраждав під час “культурної революції” 1966–1969 рр. (варто нагадати, що саме Шанхай був батьківщиною лівого руху в Китаї). У 1997–2000 р. відбулася генеральна реставрація Веньмяо. Відтак його нинішні будівлі не є дуже давніми – у кращому разі це середина XIX ст., проте вони відбивають традицію, що сягає принаймні VII ст., коли за імператорським наказом почалося будівництво храмів Конфуція в усіх містах. Веньмяо – доволі великий архітектурний комплекс (його площа – 17 му, тобто приблизно 1,04 га), в якому була розташована колись, крім власне храму, конфуціанська школа – вищий навчальний заклад старого Шанхаю. За часи династій Юань (1279–1368), Мін (1368–1644) і Цін (1644–1911) з його стін вийшло 279 видатних вчених [Shanghai Confucian Temple s.a., 14].

Загалом архітектура всього храмового комплексу справляє враження простоти та стриманої, скромної величі (особливо порівняно з буддійськими та даоськими храмами). У ньому мало статуй – всього п’ять, на той час як у буддійських чи даоських храмах їх десятки, якщо не сотні. Це виражає прісність-дань 淡 – одну з найважливіших категорій китайської естетики [Жюльєн 1993]. Храм, за китайською традицією, орієнтований вздовж осі південь-північ, причому всі входи до нього ведуть з півдня. У плані його будівлі розташовані таким чином, що утворюють дві паралельні лінії: західна частина призначена для культових цілей, тобто ритуалів вшанування Конфуція, східна – для освітніх. Культова частина подібна до інших конфуціанських храмів. Вона складається з послідовно розташованих двох прямокутних дворів, оточених з двох боків критими галереями. Входять до неї через браму Лінсінмень 櫺星門. Назва цієї брами, як і назви інших споруд у культовій частині, є традиційною для всіх конфуціанських храмів. Брама Лінсінмень кам’яна і має особливу

форму (мал. 1): два стовпи з переcladoною, при чому верхні частини стовпів виступають високо над переcladoною і прикрашені візерунком у формі хмаринок; ця форма, як і назва, вказують на космічну символіку (*лін* 櫺 – високе дерево, етимологічно – “дерево духу”, *сін* 星 – зірка). З зовнішньої сторони обабіч брами стоять дві статуї левів – праворуч лев, ліворуч левиця з левеням. Це обереги, традиційні для всієї Східної Азії. Наступна за нею брама – Даченмень 大成門 (брама Великого Звершення)⁶ – має форму традиційної китайської будівлі, критої дахом. Ці дві брами символізують відокремлення сакрального простору від профанного; між ними – свого роду передпокій.

Внутрішній двір – простір, спеціально відведений для ритуалів – оточений із двох боків критими галереями з кам'яними стелами доби Мін та Цін. На стелах викарбувані каліграфічні написи, серед яких – твори пензля імператорів Кансі (роки правління 1662–1722), Юнчжена (1723–1735) і Цяньлуна (1736–1795). Це одразу вводить відвідувача в атмосферу *вень* – писемної культури, якій присвячений Веньмяо. З північної сторони двір замикає Дачендянь 大成殿 (Палац Великого Звершення), головна культова будівля будь-якого конфуціанського храму. Її вирізняє високий двоярусний дах. Позаду неї знаходиться храм Великих Мудреців (Чуншенци 崇聖祠), присвячений предкам Конфуція (у наш час недоступний для відвідувачів).

Перед входом до Палацу Великого Звершення – тераса, куди можна піднятися по кам'яних сходах, центральна частина яких прикрашена рельєфом із зображенням дракона, що грає з палаючою перлиною. Подібне зображення дракона є й на гребні даху. Дракон має п'ять пазурів, що символізує імператорську владу [Малявін 2000, 339]. Конфуцій, відтак, постає як некоронований правитель Піднебесної (таку ідею висував ще Дун Чжуншу (179–104 рр. до н. е.) [див.: Фэн Ю-лань 1998, 224]). На терасі стоїть велика бронзова статуя Конфуція, перед нею – велика курильниця для пахощів у формі старовинної бронзової посудини *дін* 鼎 на трьох ніжках. Обабіч курильниці стоять свічники. Як в усіх китайських храмах, відвідувачі зазвичай ставлять до курильниці ароматні палички, а до свічників – свічки, вшановуючи таким чином того, кому присвячено храм (у даному разі – Конфуція). Заслуговує на увагу форма курильниці: посудина типу *дін* пер-

вісно мала зовсім інше призначення – у ній варили їжу, зокрема, жертвне м'ясо. Бронзові жертвні посудини різного типу були неодмінною складовою чжоуських ритуалів, які Конфуцій вважав досконалим взірцем для нащадків. У дитинстві він засвоював основи ритуалу, граючи з такими посудинами [Сыма Цянь 1995, 180]. Чжоуський ритуальний посуд віддавна цінується як витвори мистецтва. *Дін* мав ще й особливе значення: він вважався символом влади. Виготовлення першого *діна* приписують Хуанді, міфічному володарю Піднебесної [Юань Кэ 1987, 115]. Існує також легенда про дев'ять *дінів*, відлитих за наказом імператора Юя [Юань Кэ 1987, 179–182]. У період Західного Чжоу (1027–771 рр. до н. е.) на ритуальних бронзових посудинах записували найважливіші тексти, які хотіли передати нащадкам. За легендою, книга “Шань хай цзін” (“Канон гір і морей”), цінне джерело з давньокитайської міфології, була складена на основі написів на бронзових посудинах Юя [Васильев 1988, 84–86]. Конфуцій успадкував *дін*, на якому його предок Чжен Каофу викарбував свій заповіт нащадкам [Переломов 1993, 41, 43]. Отже, жертвний посуд складає невід'ємну частину не лише ритуалу-*лі*, а й писемної культури-*вень*.

Ліворуч від статуї Конфуція висить великий дзвін (висота – 2 м, вага – 1,5 т), відлитий у 2000 р. (більш давній, ймовірно, був знищений під час “культурної революції”). Дзвін складає пару з *діном*: вираз *чжундін* 鐘鼎 (“дзвони і *діни*”) означає взагалі стародавні бронзові священні знаряддя ритуалів. Крім того, у традиційній ієрархії музичних інструментів дзвони (разом з літофонами) посідали найвищий щабель, їхній звук асоціювався з ударом грому [Кравцова 1999, 124–125]. У відомому висловлюванні Мен-цзи порівнює Конфуція з досконалою мелодією, яку починають дзвони і завершує яшмовий літофон [Mencius 1998, 354–355; пор.: Мэн-цзы 1999, 144; Попов 1998, 176].

По обидва боки від статуї Конфуція стоять стенди *сінь юань пай* 心愿牌 (“дошка бажань серця”), на які вішають папірці з зображенням Конфуція та проханнями до нього, а праворуч від статуї – ще й “дерево здійснення бажань” (*сьююань шу* 許愿樹; дослівно *сьююань* 許愿 – обіцянка виконати прохання), гілки якого обвішані червоними стрічками. Такі самі стрічки можна помітити й на гілках двох мініатюрних дерев у вазонках⁷, що стоять оба-

біч сходів на терасу. На цих стрічках також пишуть прохання до Конфуція. Такий звичай свідчить, що в народі, всупереч класичному конфуціанству, склався культ Конфуція як свого роду “божества”.

Всередині Палацу Великого Звершення – зал, у якому на чільному місці також знаходиться статуя Конфуція, але на ній він зображений сидячим (статуя на терасі зображує Конфуція стоячим). Обидві статуї розташовані обличчям на південь – традиційне положення володаря. Обабіч Конфуція стоять статуї двох його визначних послідовників – Янь Хуея (улюбленого учня) та Менци, утворюючи, таким чином, тріаду, подібну до буддійських та даоських. Перед статуями – вітвар та три подушечки для земних поклонів.

Відомо, що Конфуцій надавав величезне значення музиці, вважав її нерозривно пов’язаною як з ритуалом-лі, так і з моральними чеснотами. Тож не дивно, що у залі Дачендянь ми бачимо музичні інструменти. Праворуч від вітваря та статуй стоїть *бяньчжун* 編鐘 – інструмент, що складається з набору бронзових дзвонів. Ці дзвони, знайдені під час археологічних розкопок, виготовлені пізно – у добу Цін. Ліворуч від вітваря, симетрично дзвонам, стоїть великий барабан. За традицією, дзвони символізують Небо, а барабани – Землю [Малявін 2000, 438] (а отже, начала *ян* та *інь* відповідно). У центральній частині китайських міст знаходилися два павільйони з дзвоном і барабаном. Вони символізували центр світу [Кравцова 1999, 134–135]. У залі Великого Звершення відвідувач продовжує перебувати в атмосфері *вень*, адже у стіни залу вмонтовано кам’яні плити, на яких викарбуваний повний текст книги “Лунь юй”.

Вхід до другої, освітньої частини храмового комплексу, знаходиться праворуч від брами Лінсінмень. Він виглядає значно скромніше й носить назву брами Науки (Сюемень 學門). Через неї можна потрапити до невеликого садочку у цзяннаньському⁸ стилі, окрасою якого є п’ятиголка сосна та трьохсотрічний карликовий в’яз [Shanghai Confucian Temple s. a., 16]. Присутність останнього не випадкова: іспити проводили під час квітіння в’яза, й вираз *юй-це* 榆策 (“в’язовий задум”) означав “відповідати на іспитах”. Над садочком з правого боку височіє шестикутна триповерхова вежа – храм бога Куй-сіна. Це, певне, найпишніша

й найстаріша споруда усього комплексу: вона була побудована 1730 р. і перебудована 1855 р. [Shanghai Confucian Temple s. a., 17]. Куй-сін 魁星, дух першої зірки Великого Воза – єдине божество, “прописане” на території конфуціанського храму (адже офіційно Конфуція за бога не визнавали). Цікаво, що культ Куй-сіна датується XII–XIII ст., тобто він виник приблизно тоді ж, коли був заснований шанхайський Храм Літератури. Вежу з зображенням Куй-сіна зазвичай ставили на екзаменаційному подвір’ї [Рифтин 1992]. Напроти храму Куй-сіна знаходиться ставок з поетичною назвою “Ставок, у якому відбивається небесне сяйво і тіні хмар” – Тянь-гуан юнь-ін чі 天光雲影池. Назва містить ідею гармонії *ян* (небесне сяйво) та *інь* (тіні хмар). Посеред ставка стирчить камінь химерної форми, що зветься “Дракон співає, тигр реве” – *Лун інь ху сяо* 龍吟虎嘯. Тут так само виражено ідею гармонії двох начал: дракон символізує схід, весну і життя (*ян*), тигр – захід, осінь і смерть (*інь*). Подібні камені (*лін бі ші* 靈璧石, “коштовні камені духу”) є характерною окрасою класичних китайських садів.

Ліворуч від ставка, просто напроти брами Науки знаходиться брама Етикету (Імень 儀門), перед якою також стоять кам’яні леви-обереги. Ця брама веде до прямокутного двору, на північному боці якого розташований Зал Світлої моралі (Мінлуньден 明倫堂). Перед ним стоїть велика бронзова посудина *фандін* 方鼎 (тобто “прямокутний дін”) на чотирьох ніжках. Її питомі функції – жертвни, як і у звичайного *діна*, проте в шанхайському Веньмяо вона має лише символічне й декоративне значення.

З лівого боку двору тягнеться галерея з кам’яними стелами, вкритими письменами-*вень*; з правого розташований Павільйон Слухання дощу (Іньюйсюань 听雨軒), з якого відкривається гарний вид на ставок. Праворуч від Залу Світлої моралі розташоване Управління конфуціанських студій (Жусюешу 儒學署); нині там – постійна експозиція старовинних чайників. Через Зал Світлої моралі можна пройти до ще одного дворику, де знаходиться двоповерхова велика будівля – Вежа Пошани до канонів (Цзуньцзінге 尊經閣). Обабіч дворику тягнуться галереї, на стінах яких викарбовано імена вчених – найкращих випускників конфуціанської школи, що колись тут знаходилася. Посеред дворику, прямо перед входом до вежі, стоїть ще один “коштовний камінь духу”, що зветься “Цилінь дарує щастя” (*Цілінь ци фу* 麒麟賜福). Він зо-

бражує міфічну тварину – ціліня 麒麟, який має вигляд однорогого оленя, вкритого лускою. Звір цей символізує генія або людину видатних здібностей, а також найвищу конфуціанську чесноту – людяність-жень 仁. Поява ціліня вважалася знаком мудрого й гуманного правління: недаремно словами “спіймали [ці]ліня” (*хо лінь 獲麟*) закінчується частина літопису “Чунь цю”, авторство якої приписували Конфуцію [Конфуциева летопись... 1999, 106]. За переказом, народженню самого Конфуція також передувала поява ціліня [Eberhard 1996, 96–98]. Тому зображення цього звіря є характерним для конфуціанських храмів.

Як уже було зазначено, у Веньямо майже всюди можна побачити кам’яні стели з каліграфічними написами. Це доречно, адже *вень* – це насамперед письмові знаки, письмена. Але це також і візерунки (patterns), притаманні космосу. У конфуціанських канонічних книгах “Сіци чжуань” та “Лі цзі” згадуються “небесні візерунки-письмена” (*тянь вень 天文*), яким відповідають “земні структури” (*ді лі 地理*). Про них нагадає каміння та коріння химерної форми, зразки якого виставлено у Вежі Пошани до канонів, Залі Світлої моралі та в прилеглих галереях. Невідомо, чи було щось подібне виставлене у храмі раніше; проте подібна експозиція існує, наприклад, у нанкінському храмі Конфуція (там виставлено візерунчасту гальку). На перший погляд, це було би доречніше в даоському храмі, адже такі “дива природи” є прикладом *цзижань 自然* – “само-таковості”. Проте в конфуціанському контексті можна згадати твердження Конфуція, що шляхетний муж – це той, у кому культура-вень і природні властивості-чжі 質 урівноважені (Лунь юй 6, 17) [Беседы и суждения 2001, 200–201].

Уся структура храму також, на наш погляд, має символічне значення: якщо розглядати її з точки зору людини, яка сидить обличчям на південь (положення статуї Конфуція), то правий бік пов’язаний з началом *ян*, а лівий – з *інь*. Відтак не випадково, що з “янської” сторони знаходиться культова частина, а з “іньської” – освітня: адже активність Вчителя (*ян*) спрямована на учня, який сприймає вчення (*інь*). Це припущення підтверджується тим, що в культовій частині ми бачимо скупчення символів *ян*, а в освітній – *інь*. Так, у культовій частині стоїть круглий *дін* на трьох ніжках (коло і число три є символами *ян*), а в освітній – прямокутний

фандін на чотирьох ніжках (квадрат і число чотири – символи *інь*). В освітній частині знаходиться вода – найповніше втілення начала *інь* (ставок, Павільйон слухання дощу); натомість вогонь, її протилежність, наявний з “янського” боку – у свічниках та курильниці. Ще одним символом начала ян на культовій стороні є зображення дракона [Eberhard 1996, 234]. Можна додати, що на території храму можна побачити всі п’ять стихій: воду, землю (каміння), вогонь, метал (жертвний посуд, дзвони) і дерево. Отже, Веньмяо можна розглядати як модель космосу.

Первісне призначення цієї системи символів – створити простір для ритуалу та вивчення конфуціанського канону. Ритуали, які проводилися в храмах Конфуція за династії Цін, описав видатний російський китаєзнавець о. Іакінф (Н. Я. Бічурін): “Обряд узливання здійснюють у губернських містах Начальники Губерній, а в інших Прокурори та Правителі міст. Перед табличкою Давнього вчителя (Конфуція. – С. К.) ставлять тельця, барана, свиню та 26–76 посудин з підношеннями”. Це відбувалося двічі на рік – “у середньому весняному та середньому осінньому місяцях, у перший день під назвою Дін” [Монах Іакінф 1995, 290, 294–295]. Крім того, учні школи повинні були щодня поклонятися Конфуцію перед початком занять і після їхнього закінчення [Сидихменов 1987, 389]. Судячи з зображення цієї церемонії на старовинній гравюрі, перед образом Конфуція запалювали свічки та пахощі [Сидихменов 1987, 390]. Сьогодні ж конфуціанська школа не працює, жертвоприношень також не проводять. Як вже було зазначено, відвідувачі храму вшановують Конфуція свічками, пахощами і поклонами, пишуть йому прохання на папірцях або стрічках, але таке поклоніння носить індивідуальний характер. Щороку проводиться урочиста новорічна церемонія биття у дзвін, а також церемонія повноліття для шанхайських підлітків і випускна церемонія для школярів. Усі вони є світськими. У Веньмяо проходив Перший Шанхайський симпозіум з конфуціанських студій, Міжнародний семінар конфуціанських торговців 2000 р., Китайсько-японська зустріч з декламації віршів 2000 р. тощо [Shanghai Confucian Temple s. a., 2–3, 9]. При храмі працює відомий оптовий книжковий ринок, де пропонують свою продукцію 50 видавництв, а по неділях – букіністичний базар [Shanghai Confucian Temple s. a., 12–13]. Крім того, храм функціонує як музей і

як важливий туристичний об'єкт, включений до всіх путівників. У цій новій ролі Веньмя знайомить іноземців з традиційною китайською культурою взагалі та з конфуціанством зокрема.

Як бачимо, шанхайський Храм Літератури сьогодні виконує переважно світські функції. Чисто релігійним можна назвати лише звичай звертатися до Конфуція з проханнями, який, проте, належить радше до сфери “народної релігії”, ніж до власне конфуціанства. Водночас сучасну діяльність храму не можна не визнати такою, що відповідає в цілому засадам конфуціанства, й спрямована на пропаганду конфуціанських цінностей. Важливу роль у цій діяльності посідає ритуал, хоча й відмінний від традиційного. У цьому проявляється спадковість і життєздатність конфуціанства в сучасному Китаї.

Мал. 2. Брама Лінсінмень.

¹ Теменологія (від грецького τέμενος – ділянка землі, присвячена богу; священна земля) – наукова дисципліна, присвячена вивченню храму та храмового мистецтва. Термін запроваджений А. Корбенем [Corbin 1986, 267]. Докладніше про теменологію див.: [Шукуров, 2002, 7–20].

² Просторова ікона – поняття, запроваджене і розроблене О. М. Лідовим на матеріалі візантійської культури.

³ Ще один знаходиться у шанхайському передмісті Цзядін, але воно до 1958 р. було окремим містом.

⁴ В іншому місці того самого видання стверджується, проте, що храм було засновано 1294 р. [Shanghai Confucian Temple s.a., 1].

⁵ Старе, або Китайське місто (китайська назва – Південне місто, Наньші) – найстаріша частина Шанхаю, яка лишалася під китайською юрисдикцією в 1842–1943 рр., коли більша частина міста була під владою західних держав.

⁶ Вираз “велике звершення” (*да чен* 大成) взято з висловлювання Менци (372–289 рр. до н. е.) про Конфуція [Mencius 1998, 354].

⁷ Цей вид мистецтва має назву *пеньцзин* 盆景 (“ландшафт на таці”). У нас він більше відомий під японською назвою *бонсай* 盆栽 (кит. *пеньцзай*, “[рослини], висаджені на тацю”).

⁸ Цзяннань – географічний район в Китаї, південний берег нижньої течії р. Янцзи разом з південною частиною дельти, включає й Шанхай. Класичними зразками цзяннаньського стилю є сади м. Сучжоу, занесені ЮНЕСКО до списку світової спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

Беседы и суждения Конфуция. Санкт-Петербург, 2001.

Васильев К. В. Ранняя история древнекитайских письменных памятников // **Рукописная книга в культуре народов Востока** (очерки). Кн. 2. Москва, 1988.

Жюльен Ф. “Пресность” как добродетель: от эстетики к политике в китайской традиции // **Бог-человек-общество в традиционных культурах Востока.** Москва, 1993.

Капранов С. В. Феномен конфуціанського храму в контексті крос-культурних контактів у традиційних суспільствах Східної Азії // **Східний світ.** 2008. № 3.

Конфуциева летопись “Чуньцю” (“Вёсны и осени”) / Пер. и примеч. Н. И. Монастырева. Москва, 1999.

Корея: Справочник. Сеул, 1993.

Кравцова М. Е. **История культуры Китая.** Санкт-Петербург, 1999.

Лоу Цинси. **Традиционная архитектура Китая** / Пер. Чжэн Яохау. Пекин, 2002.

Малявин В. В. **Китайская цивилизация.** Москва, 2000.

- Монах Иакинф* (Н. Я. Бичурин). Описание религии ученых // **Конфуций. Я верю в древность**. Москва, 1995.
- Мэн-цзы**. Пер. с кит. В. С. Колоколова. Санкт-Петербург, 1999.
- Переломов Л. С.* **Конфуций: жизнь, учение, судьба**. Москва, 1993.
- Попов П. С.* **Китайский философ Мэн-цзы**. Москва, 1998.
- Рифтин Б. Л.* Куй-син // **Мифы народов мира**. Т. 2. Москва, 1992.
- Сан Цзи.* **Религии Китая** / Пер. Ян Юньхуа. Пекин, 2004.
- Сидихменов В. Я.* **Китай: страницы прошлого**. Москва, 1987.
- Сьма Цянь.* Старинный род Конфуция // **Конфуций. Я верю в древность**. Москва, 1995.
- Фингаретт Г.* Конфуций: мирянин как святой // **Конфуций. Я верю в древность**. Москва, 1995.
- Фэн Ю-лань.* **Краткая история китайской философии** / Пер. с англ. Котенко Р. В. Санкт-Петербург, 1998.
- Шукуров Ш. М.* **Образ Храма**. Москва, 2002.
- Юань Кэ.* **Мифы древнего Китая** / Пер. с кит. Москва, 1987.
- Corbin H.* **Temple and Contemplation**. London, 1986.
- Eberhard W.* **Symbole chińskie** / Tłum. Renata Darda. Kraków, 1996.
- Mencius**. A Chinese-English Bilingual Edition. Jinan, 1998.
- Practical Guide to Shanghai**. Shanghai, 2003.
- Shanghai Confucian Temple**. Shanghai, s.a.
- The Republic of China Yearbook 1995**. Taipei, 1995.